
В.Головко**“МОДЕРНІЗАЦІЯ” ЯК МЕТАНАРРАТИВ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ**

*Я зупинив свій вибір на постійній грі
глибинних тенденцій до рівноваги та її
порушення в тривалій історичній перспективі.
Фернан Бродель “Динаміка капіталізму”*

Ця думка видатного історика щодо розвитку капіталістичних відносин чи не найкращим чином описує і гносеологічний простір поняття “модернізація”. Така властивість даного поняття при використанні в гуманітарних дослідженнях відкриває широке поле для нових підходів і інтерпретацій українського минулого. В той же час вітчизняна історіографічна традиція вказує на певну односторонність дослідження модернізаційних процесів в Україні. Увагу дослідників привертає насамперед політична модернізація, а відповідно з цим вони концентруються переважно на сучасному періоді або в кращому випадку їх погляд розширюється на 20 століття, тоді як попередній розвиток представляється як аморфний процес, де модернізація носила імпульсивний, нестійкий характер. Таким чином, утворилося певне “замкнуте коло”: сучасна актуальність проблеми “модернізації” сприяє насамперед дослідженню її політичної складової, а ретроспекція з “політичної точки” не знаходить в українському минулому собі опору і український модернізаційний проект, початок якого датується не більше, ніж 100 роками, стає таким собі *deus ex machina*.

Однак кардинально інша картина вимальовується, якщо змістити акценти від політичної історії до економічної. Дана розвідка представляє собою спробу визначити співвідношення “політичної” та “економічної” складових концепту “модернізація” відносно до українського історичного простору, і виходячи з цього спробувати окреслити певну дослідницьку програму дослідження модернізаційних процесів в Україні 17-20 століть. Головною ж метою статі є розгляд гносеологічного потенціалу поняття “модернізація” в якості синтезуючої концепції по відношенні до української історії.

Модернізація в Україні: уточнення поняття

Більшість дослідників звертає увагу на багатозначність поняття “модернізація”. Візьмемо за основу узагальнення

підходів до смислового навантаження поняття “модернізація”, яке зробив німецький дослідник В. Цапф. Він розглядає модернізацію: “1) як секулярний процес, розпочатий індустріальною революцією, в ході якого розвинулася невелика група... модернізованих суспільств; 2) як багатоманітний процес, в ході якого ті, хто відстав, наздоганяють тих, хто пішов вперед”; 3) як спробу модернізованих держав дати відповідь на нові виклики на шляху інновацій та реформ¹. Причому частина дослідників вбачає в цій багатоваріантності сенсів складність для використання цього поняття. Однак щодо українського минулого саме багатозначність поняття “модернізація” і є особливо привабливою.

Маються на увазі, що концепт “модернізація” має великий потенціал для історичного синтезу бездержавної, перерваної української історії. Цю її складність й одночасно привабливість для дослідників минулого влучно сформулював американський дослідник Марк фон Хаген: “Як раз прозорість кордонів, взаємопроникнення культур, історично поліетнічне суспільство, – це те, що робить українську історію дуже “сучасним” полем досліджень”².

Іншими словами, українську історію годі покласти в “прокрустове ложе” одного національного дискурсу. З іншого боку, їй загрожує опинитись розірваною між історіями більш широких політичних утворень (Російської імперії, Австро-Угорської імперії, СРСР). Тоді як поняття “модернізація” в будь-якому з трьох вищевказаних сенсів передбачає участь модернізуючого суб’єкту в більш широких спільнотах, ніж терени свого етносу чи держави (навіть, імперії). Одночасно, поняття “модернізація” “відкрите” для максимального врахування локальних, національних, регіональних рис. Виклики, які спонукали до модернізації, мали універсальний характер, а ось відповіді завжди були специфічні для кожної спільноти. Таким чином, поняття “модернізація” дозволяє погасити суперечність між “загальним” та “окремим” і виступає в ролі синтезуючої категорії.

Безпосередньо щодо українського історичного процесу модернізація набуває таких вимірів: 1) місце українських земель як периферії в політичних та економічних процесах західноєвропейських країн першої модернізаційної хвилі; 2) особливості модернізаційних процесів, ініційованих імперськими центрами, в українських землях та участь вихідців з України в розробці і реалізації “імперських модернізаційних проектів”; 3) виникнення

та еволюція складових власне українського “модернізаційного проекту”.

Рушійні сили модернізації

В історичній літературі існує різноманіття поглядів на датування початку такого явища як модернізація і відповідно з цим різняться підходи до визначення чинників, які “запустили” модернізаційні процеси. В політичній сфері такими чинниками звичайно вважаються революції – від революцій в Нідерландах (16 ст.) та Англійської революції (17 ст.) і до Великої Французької революції (18 ст.). В той же час початки модернізації, пов’язують з процесами, які справили революційний вплив на економічній відносини – від Великих географічних відкриттів і до англійської промислової революції. Тут не місце для дискусії щодо того, який з чинників був і є визначальним в розвитку суспільства в цілому і розгортанні модернізації зокрема – політичний чи економічний. Для мене висхідним положенням буде діалектичний характер розвитку політичної та економічної сфери модернізації, коли ідеальним станом, кінцевим і одночасно недосяжним результатом є динамічна рівновага цих складових. Звісно, що тут змальовано певний ідеальний тип, в сенсі близькому до розуміння цього поняття його автором Максом Вебером: “Цей мислений образ сполучає певні зв’язки і процеси історичного життя в певний позбавлений внутрішніх суперечностей космос мислених зв’язків. За своїм змістом дана конструкція носить характер утопії, отриманої через посередництво мисленого підсилення елементів дійсності”³.

Можна побудувати уявну шкалу модернізації, де однією крайньою точкою (екстремумом) буде стан ідеальної рівноваги політичної та економічної складової, а іншою – взагалі відсутність розрізнення цих сфер. Ближче до першої точки на цій шкалі розташуються спільноти першої хвилі модернізації (в сучасності – найбільш промислово розвинуті країни), трохи далі спільноти, які модернізуються, ще далі спільноти, що тільки вступили на шлях модернізації, нарешті спільноти, які знаходяться на периферії модернізаційних процесів або перебувають в стані близькому для первіснообщинного. Підкреслимо що, місце тієї чи іншої спільноти на уявній шкалі модернізації історично змінюється.

Звернемо увагу, що стан динамічної рівноваги не є чимось наперед даним або сутнісною характеристикою тієї чи іншої спільноти, а є результатом вирішення гострих соціальних конфліктів. Майже всі модернізовані країни пройшли в своїй

історії етапи революцій, які кардинально змінили їх політичний та економічний облік. При цьому були побудовані суспільні системи, які надалі дозволяли уникати революційних сценаріїв вирішення суперечності політичних та економічних чинників, які вирішувалися переважно еволюційним шляхом. Появу таких систем серед інших факторів можна пояснити й характером співвідношення між економічною і політичною сферами. Фернан Бродель зауважував: “Капіталізм для свого розвитку вимагає стабільності суспільного ладу, а також певного нейтралітету або слабкості, або потакання держави”⁴. В модернізованих суспільствах політика є продовженням економіки. Цей варіант модернізації в літературі називають органічна модернізація.

Якщо ж подивитися на спільноти, які реалізовували проекти “наздоганяючої” модернізації, то побачимо підпорядкованість економічної сфери політиці. “Модернізуючі” еліти реалізували економічні перетворення задля досягнення політичних, а ще частіше воєнно-політичних цілей. Зміна еліти приводила до гальмування модернізації економіки і припинення реалізації модернізаційних процесів до тих пір поки до влади не прийде нова еліта з модернізаційними настроями. Цей варіант, відповідно, є неорганічною модернізацією.

Вищевказане дає можливість сформулювати робочу гіпотезу: успішність модернізаційного процесу залежить від побудови такої системи, коли політика стає продовженням економіки, а не навпаки. З цього погляду актуальним є насамперед дослідження співвідношення політичного і економічного на різних етапах модернізації.

Складність процесів “наздоганяючої” модернізації (одночасно це ймовірно є їх специфічністю), яка зменшує її ефективність і врешті-решт є чинником її гальмування, обумовлюється тим, що модернізуюча еліта вимушена паралельно запускати реформування політичної та економічної сфер⁵. Це збільшує нестабільність спільноти, відповідно з цим масова свідомість тяжіє до авторитарних ідеологій. В цьому напрямку еволюціонує й правляча еліта, змінюючи вектори модернізації, тим самим гальмуються модернізаційні процеси, результатом чого є їх поступове згасання і закріплення політичних та економічних структур.

Нарешті, окремого розгляду потребує розгляд динаміки модернізуючих еліт та їх відносини з основною масовою спільнотою. В даному питанні плідним може стати використання поняття

“мімезис” з філософсько-історичної концепції Арнольда Тойнбі⁶. Крізь призму поняття мімезису суспільний розвиток являє собою є результатом наслідування, визнання за приклад чи ідеал масою своєї еліти. Коли мімезис припиняється суспільство переходить в кризовий стан. За А. Тойнбі, мімезис має добровільний характер, а втрата добровільності означає початок кінці ініціатив еліти, оскільки вона починає використовувати насильство, а вимушене припинення його застосування приводить до припинення розвитку. Відзначимо, що така динаміка відносин еліт і мас показова для “наздоганяючих” модернізацій

Sine qua non модернізованої економіки

Для розуміння модернізаційних процесів в Україні варто окремо зупинитись на деяких економічних аспектах . Багато дискусій точиться навколо проблеми чому в незахідному світі, за невеликими виключеннями, модернізація набуває неорганічного характеру. Вище були виділені два чинника неорганічної модернізації: 1) підпорядкування економічних перетворень політичним цілям; 2) одночасне реформування політичної та економічної сфери. Однак ці чинники мають констатуючий характер та не дають відповіді на питання, чому економіка, віддана в жертву політиці, не здатна стати основою органічного розвитку в напрямку модернізації.

Маяком в метафізиці економічних відносин для мене буде слугувати науковий доробок видатного латиноамериканського економіста Ернандо де Сото. В контексті мого дослідження, з певним допущенням змістом модернізації є розбудова капіталістичної системи, саме з цієї точки зору і розгляну концепцію Е. де Сото.

Він поставив перед своєю робочою групою (Інститут свободи і демократії) таке питання: “Чому капіталізм торжествує на Заході і зазнає поразки в усьому іншому світі?”. Відправна точка його відповіді на це питання не є оригінальною, наприклад, в порівнянні з марксистським підходом до визначення капіталу. Е. де Сото вважає: “Головною перепоною на шляху до капіталістичного розквіту є неспроможність бідних районів світу створювати капітал. Саме капітал є силою, яка підвищує продуктивність праці і створює багатство народів. Це кровноносна система капіталізму, фундамент прогресу і те єдине, що громадяни бідних країн не вміють виробляти для самих себе, причому незалежно від того, з якою енергією вони виконують усі вимоги капіталістичної економіки”⁷. А ось подальше визначення

поняття “капітал” суттєво відрізняється від марксистського: капітал це не накопичений запас активів, а потенціал розгортання нового виробництва⁸. Цей потенціал є абстракцією, причому тільки країни Заходу в повній мірі володіють процесом перетворень, який дозволяє абстракцію перетворити на реальність.

Однак закономірно виникає питання, який суспільний інститут є інструментом трансформації капіталу. Е. де Сото вважає, що це інститут права власності. Він доказує, що капітал виникає в сфері відносин власності. Іншими словами, йдеться про характер і дієвість правової інфраструктури, яка лежить в основі системи власності. Тут діє принцип: капітал є там, де зняті обмеження на доступ до легальної приватної власності. Дослідник також наполягає, що законодавство є тільки вершиною айсберга, а головні процеси йдуть приховано й майже не помітно для сучасників, оскільки ці процеси були започатковані декілька століть тому. Відповідно, де Сото виступає за проведення історичних та компаративістських досліджень (однак він самий обмежується невеликим екскурсом в історію формування інституту власності в Сполучених Штатах⁹).

На цьому припинимо розгляд концепції де Сото. Зроблю тільки декілька зауважень. Цей підхід спрямовує історичні дослідження на таку проблему як роль капіталу в західних країнах в період, коли вони ще не встали на шлях модернізації, а також країнах “наздоганяючої” модернізації. До речі, Е. де Сото при для характеристики відносин розвинутого капіталізму і країни, що розвиваються, використовує образ “скляного ковпака”, сформульований Фернаном Броделем. Останній писав: “Головне зрозуміти, чому в минулому той сектор суспільства, котрий я не коливаючись називає капіталістичним, жив начебто під скляним ковпаком? Чому йому не доставало сил для експансії і підкорення суспільства в цілому?”¹⁰. Ці питання Ф.Броделя є гарними орієнтирами і для дослідження історії модернізації в Україні.

Нарешті, ще одне зауваження. Поза увагою де Сото залишився розгляд специфіка виникнення капіталу в соціалістичній системі. Цей аспект важливий в контексті розгляду модернізаційних процесів в радянській Україні. Ідея “скляного ковпака” (тобто отримання капіталу через експорт певних товарів на Захід) лише частково може дати відповідь на джерела радянської модернізації. Отже, ця проблема потребує окремого вивчення.

Забута складова модернізації

При описанні ідеальних типів модернізаційних процесів навмисно уникалось питання впливу на них культурного чинника. “Культура” в даному випадку використовується в широкому значенні і включає в себе увесь спектр духовного і соціального життя спільноти, в тому числі площину масової психології.

Якщо давати загальну характеристику культурному чиннику, то на ранніх етапах модернізації на одне з перших місць виходить роль конфесійного фактору в політичній мобілізації та специфіки господарської діяльності тієї чи іншої спільноти. По мірі розгортання процесів секуляризації більшої ваги набирає етнічний фактор, що піднімає проблему ролі націоналізму в модернізаційних процесах. В 20 столітті культурна сфера набуває самодостатності, тому не дивно, що в проектах наздоганяючої модернізації активно пропагувалося проведення “культурних революцій”, які мали привести до створення “нової людини”. Нарешті ідеалом 21 століття є “інформаційне суспільство”, що робить духовну сферу визначальним чинником успішності модернізаційних процесів.

Саме в дії “культурного” фактору треба, на мою думку, розрізняти такі близькі, але різні явища як модернізація і вестернізація. Останню можна визначити засвоєння західного способу життя. Теоретично модернізація можлива без вестернізації. Вестернізація може розпочатися без модернізації, але змушено приходять до необхідності проводити модернізаційні заходи. Вестернізації на незахідні культури досить розповсюдженою є точка зору, що вона приводить до втрати ними власної специфічності. І думка приводить як аргумент проти проведення модернізації. Однак є й інші оцінки. Так, відомий американський дослідник Самюель Хантінгтон стверджує: “...З підвищенням темпів модернізації питома вага вестернізації знижується і відбувається відродження місцевих культур. Подальша модернізація, таким чином, змінює цивілізаційний баланс влади між Заходом і не-західними суспільством и посилює прихильність місцевій культурі”¹¹. В даній розвідці зупинимось лише на констатації цієї дискусії.

Зазначимо, що вивчення культурного чинника в контексті його впливу на модернізаційні процеси в Україні представляють собою складність через аморфність культурної традиції¹². Тут в пригоді може стати концепція численних лояльностей Павла Магочи¹³.

Модернізація в Україні: логіка історичного процесу

Звичайно, окреслені ідеальні типи модернізації є результатом спрощення. Однак в такому вигляді вони дають можливість досягнути суперечливу історію українського модернізаційного проекту. Тим більше, що конкретно-історичний матеріал безумовно внесе свої корективи в теоретичні побудови.

Вивчення процесу модернізації в Україні носить синтетичний характер і в цій якості приречене на максимальне використання історіографічного доробку. З огляду на необхідність дослідження економічного виміру модернізації, особливої уваги варті праці вітчизняних та закордонних дослідників з соціально-економічної історії України 17-20 століття. Зокрема це роботи Д.Багалія¹⁴, М.Слабченка¹⁵, Д.Яворницького¹⁶, Ф.Лося¹⁷, Е.Дружиніної¹⁸, В.Бовикина¹⁹, С.Кульчицького²⁰, Ф.Броделя²¹, Д.Бовуа²² тощо.

Уточнення теоретичних положень, зроблене вище, вимушено приводить до перегляду періодизації модернізаційних процесів в Україні²³. Критеріями, за якими буде проводитися періодизація, візьмемо модернізуючу еліту та зміст економічних процесів у відповідний історичний період. Перевагою представленого нижче варіанту періодизації є те, що вона в більшій мірі “вписує” український історичний процес в контекст загальносвітової історії, зберігаючи його специфічність та “поліфонічність” і враховуючи при цьому модернізаційну динаміку західноєвропейських країн та ближчих країн-сусідів. Наступною перевагою є те, що спостерігається певна спадкоємність між періодами. Нарешті, на мою думку, позитивним є хронологічна співвідносність окремих періодів. Недоліком цього варіанту є те, що вона слабо враховує розвиток модернізаційних процесів в західноукраїнських землях.

Нижченаведена періодизація базується також на концепції світів-економік, розробленої Ф. Броделем і репрезентованої в третьому томі “Час світу” його фундаментальної роботи “Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.”. За Броделем світ-економіка – це економічно самостійна частина Ойкумени, якій її внутрішні зв’язки і обміни надають певну органічну єдність²⁴. З точки зору внутрішньої структури світ-економіка являє собою сукупність окремих економік, які дослідник умовно поділяє на три ареали (категорії): центр (звичайно, цю роль відіграє якесь місто); другорядні, але досить розвинуті області; великі зовнішні окраїни (периферії). Для нас важливим є опис останніх двох ареалів: “Доля...локальної економіки, яка функціонувала сама собою відповідно до своїх рутинних

прийомів, полягала в тому, щоб періодично бути об'єктом інтеграції, приведення до "розумного" ладу, для вигоди якої-небудь домінуючої зони..."²⁵. Перейдемо до розгляду періодизації.

1) Периферійна модернізація: магнатсько-колонізаційна (середина 16 - середина 17 століття).

Українські землі в 16-17 століттях були периферією західного світу-економіки, роль центру якого на різних етапах в цьому періоді були Амстердам і Лондон. Якщо брати за основу, що модернізація розпочалася в Нідерландах і Англії, то імпульси модернізаційних процесів з певним часовим лагом доходили на периферію, в даному випадку на землі Корони Польської і Великого князівства Литовського (ВКЛ). Ці імпульси мали насамперед економічний характер, відповіддю на них став розвиток товарного сільськогосподарського виробництва: причому "поміщики, не обмежувалися вже тільки землеробством, але зверталися до сільського господарства, лісництва і т.п. промислам; продукти, отримані цим шляхом, робили польського шляхтича-експортера своєю людиною на західноєвропейському ринку, а привілейоване становище у власній державі (виключне право на землю, промисли, звільнення від мит і т.д.) навіть при найнижчих цінах дозволяли вести господарство зі значними прибутками"²⁶. В той же час промисловість розвивалась слабо і потреби задовольнялися західноєвропейською продукцією. Прибутки від зовнішньої торгівлі осідали в польських містах, українські ж міста були не стільки торговими і промисловими осередками, скільки сільськогосподарськими центрами.

Політичним відповіддю стало закінчення об'єднання Корони Польської і ВКЛ в єдину державу, що увінчалось Люблінською унією 1569 року. На українських землях, провідниками модернізаційних імпульсів були польський уряд та магнатські родини ("польський аристократичний порядок" за визначенням М.Костомарова). Їх політика насамперед відобразилася у сприянні колонізаційним процесам, як писав М.Слабченко: "І королівський уряд, і окремі магнати почали "вдиратися в дикі поля"²⁷. Відповідно з цим домінуючою формою стала велика поміщика власність на землю: "головним чином, винним в цьому треба вважати старопольський економічний режим, який не терпів коло великого поміщика дрібного власника чи володаря..."²⁸. При цьому Слабченко, посилаючись на Максимовича, протиставляв клас земельного капіталу, який вважав за етнічною

приналежністю польським (до цього класу відносив і полонізовані українські магнатські роди), протиставляв землеробів, яких вважав українцями. Останні були обмежені в правах власності, в той же час в умовах активної колонізації була розповсюджене нелегальне землеволодіння, яке було характерне для козацького господарства. Саме боротьба козацтва за легалізацію економічного потенціалу і стало одним з основних конфліктів в період, який розглядається. На заваді стали вади політичної системи Речі Посполитої, насамперед в частині нездатності інкорпорувати нову модернізуючу еліту. Невирішеність цього конфлікту обумовила в великій мірі невдачу магнатсько-колонізаційної модернізації.

2) Постпериферійна модернізація: козацько-колонізаційна (1648-1698 роки).

Крах магнатсько-колонізаційного модернізаційного проекту в українських землях влучно описав М.Слабченко: “Козаки не витримували конкуренції великих поміщиків і орендарів. Кріпосні не хотіли працювати на панів та їх дворову адміністрацію. Міста не бажали існувати в стані жевріння заради польських привілейованих міських одиниць, які перехоплювали в них доходи. Ремісничий клас сподівався на замовлення, купецтво жадало свободи торгівлі, православ’я і протестантські групи вимагали свого визнання”²⁹. Відповідно, політична система, яка була неспроможна задовольнити ці вимоги, була зметена національною революцією на чолі з Б. Хмельницьким. Розпочалося формування нового економічного порядку, основу якого склала в цей період індивідуальна власність на землю. Модернізуюча еліта – козацтво – зайняла провідні позиції в суспільстві, а новою політичною системою став полково-сотенний устрій. Однак постійні бойові дії не тільки не дали можливості в повній мірі використати “вольності”, які принесла революція, але й привели до руйнації економіки. По суті вона опинилась вилученою зі європейського світу-економіки і забезпечувала більшою частиною внутрішні потреби. А частка “пост” у визначенні цього періоду вказує на конфлікт між орієнтацією тогочасної української економіки на європейські ринки (периферійність) та іншими варіантами розвитку.

Паралізованість власного модернізаційного проекту, спонукала до участі в інших проектах. В тих умовах основним напрямом “втечі розумів” (не тільки “високолобих”, але й “вузьких спеціалістів”, наприклад, “інструкторів по розведенню і покращенню худоби”³⁰)

стала Московська держава. В деякому сенсі можна говорити про *translatio modernity*, що проявилось вже в наступному періоді.

3) Імперська модернізація I: старшинсько-кріпосницька (1698 - 1775 роки).

В цей період в українських землях модернізація почала набувати нових якостей – вона поступово ставала частиною російського імперського модернізаційного проекту (дата початку періоду – рік, коли Петро Перший розпочав одноособове правління). Тут варто зупинитись на специфіці українського і російського модернізаційних проектів. З історичної ретроспективи можна стверджувати, що на початкового етапу методи їх здійснення були подібні. Так, Густав Шпет писав: “Київ міг, наскільки міг, встояти в цій боротьбі (з латинством – В.Г.), лише переймаючи, по крайній мірі, форми західного впливу”. І далі дослідник наводив приклади навчальних закладів – Київської братської школи і Могилянської колегії, – які були створені по готовим зразкам, але “ставили перед собою задачі наукової охорони своєї традиції, свого світогляду”³¹. Однак кінцеві цілі були різними, що врешті респт приводило до різниці в ідеології. Російському модернізаційному проекту властивий наздоганяючий характер, логіка якого полягала в тому, що Росія може стати на рівних з західними країнами (до речі Ф.Бродель визначав Росію як окремий світ-економіку³²). Українські землі ж були тривалий час в складі Заходи, хай в ролі периферії, тому кінцевою метою було підняття свого статусу при збереженні своєрідності (прикладом, цього може стати церковна унія).

В такому вигляді російський модернізаційний проект вступав в конфлікт з векторами української периферійної модернізації, носіями ідеології якою в розглядуваний період була козацька старшина, яка укріпила свої позиції внаслідок розшарування козацтва. Зовнішнім, політичним виявом цього конфлікту варіантів модернізації став антиросійський виступ І.Мазепи. Але невдача його виступу поклала край реалізації української периферійної модернізації в українських землях Російської імперії. Відповідно, політичні амбіції старшини суттєво знизилися, а її енергія була спрямована на забезпечення економічних інтересів та підтримку наявних управлінських структур (збереження традиції).

Українська економіка, точніше сільське господарство, в цей період орієнтована майже повністю на Росію, а сама стає ринком збуту продукції російської промисловості, такий стан був також

підкріплений заборонами прямої торгівлі на західному напрямі. З іншого боку російський уряд ініціює створення деяких галузей промисловості в Україні. Активно формувалась велика земельна власність, поряд з якою поступово впроваджується кріпосництво за російським зразком.

4) Імперська модернізація II: бюрократично-кріпосницька (1775 -1861 роки).

В цей період Україна, втративши свої політичні структури (1775 рік Запорізьку Січ, а 1783 – полково-сотенний устрій) інтегрується в політичні і економічні структури Російської імперії. Більшість козацької старшини отримує статус російського дворянства і на рівних бере участь в здійсненні російського модернізаційного проекту. Поступово це приводило до розчинення української ідентичності еліти в імперській ідентичності, при паралельному розчиненні своєрідності політичного і економічного розвитку українських земель в Російській імперії. Тобто в політичному плані модернізаційні перетворення українських земель проводилися з Санки-Петербургу, а саме роль модернізуючої еліти відігравав державний управлінський апарат.

На даному етапі місцева своєрідність модернізаційних процесів спостерігалася в економічній площині. В цей період українська економіка знову починала поставляти продукцію на європейські ринки.

Модернізація проявлялася насамперед в колонізації – освоєнні великого земельного масиву, який захопила Росія в Північному Причорномор’ї. Причому на колонізованій території соціально-економічний уклад відрізнявся від інших українських земель. Зокрема, права землеволодіння мали не тільки дворяни, поряд з великою власністю існувало й мале землеволодіння. Більш розповсюдженою була вільнонаймана праця. Так, в середині 19 століття кріпосні селяни складали 25 % від населення Південної України³³. Наявність переселенців з Західної Європи, Балкан, Греції і т.д. створювало умови для підвищення рівня культури господарювання, формувалася поліетнічна, полікультурна спільнота.

Загалом, тут спостерігалася імперська модернізація, яка носила периферійний (щодо імперських центрів й більш розвинутих районів) характер, подібні процеси були властиві й українським землям в складі інших імперських утворень.

5) Імперська модернізація III: бюрократично/підприємницько-капіталістична (1861-1917 роки).

Датування початку цього періоду становить певну проблему, це проблема синхронізування реформ 1848 року в Австро-Угорській імперії і 1861 року в Російській. В даному випадку ми спостерігаємо дві різні модернізації. В західноукраїнських землях спостерігається продовження периферійної (щодо західного світу-економіки) модернізації. І хоча реформа 1848 року сприяла політичному, економічному і культурному розвитку, українські землі залишалися малорозвинутою периферією периферії європейського світу-економіки. Тоді як в підросійській Україні після 1861 року спостерігається перехід модернізації на якісно новий рівень: від периферії імперії до розвинутого її території. Цей перехід на якісно новий рівень і дає підставу датувати початок цього періоду саме 1861 роком.

В цей період починає формуватися нова модернізуюча еліта – підприємці. Відзначимо, що національне підприємництво тільки формувалася в той час. М. Слабченко так характеризував положення українських підприємців: "...ми були колонією, яку оспорювали в російського капіталізма чужинці (французи). Завдяки цьому, суто-українська буржуазія (не селяне!) теж існувала. Вона балансувала між обома імперіалізмами – російським і французьким"³⁴. При цьому він же вказував на розшарування в середині української буржуазії по критерію відношення до російського імперського проекту: на тих, хто в вбачав в Росії конкурента національному капіталові і тих, хто роль імперії вбачав в політичному і воєнному забезпеченні інтересів українського капіталу³⁵.

Провідним конфліктом на даному етапі стала диспропорція між інтенсивністю економічної модернізації та повільності політичної модернізації Російської імперії. В іншій площині це був конфлікт між бюрократичною та підприємницькою модернізуючою елітою. Відзначимо, що саме бюрократична модернізуюча еліта розпочала нову хвилю модернізації, перш за все економічну, по мірі появи позитивних результатів підприємницька еліта стала піддавати сумніву монополію "бюрократів" не тільки на економічні, але й на політичні перетворення в країні. Іншою проблемою було те, що підприємництво не могло конвертувати свою економічну вагу в політичну. Це непорозуміння, на тлі необхідності вирішувати гострі соціальні конфлікти доби становлення капіталізму, привело до системної кризи в Російській

імперії, еволюційне вирішення (революція зверху) якої було унеможливлене світовою війною.

6) Радянська модернізація: бюрократично-соціалістична (1917-1991 роки).

Крах Російської імперії ознаменувався виходом на поверхню численних суперечностей, що були накопичені в попередній період. Розпочалася гостра боротьба за те, хто далі буде модернізувати країну і за яким сценарієм. Тобто щодо 1917-1920 років мова має йти про боротьбу модернізуючи еліт та лише певні декларації щодо політичної та економічної модернізації, які не завжди підкріплювалися чи могли підкріплюватися реальними діями. Фактично, все різноманіття політичних пропозицій можна звести до двох сценаріїв: національний і імперський. Так, українська Центральна Рада, Гетьманат Скоропадського та Директорія висували проект периферійної (щодо західного світу-економіки) модернізації, білогвардійські уряди виступали за збереження України як економічно розвинутого регіону в рамках російського модернізаційного проекту. Позиція більшовиків була більш гнучкою: по змісту вони добивалися теж самого, але форма була національно забарвлена. З перемогою більшовиків в Україні розпочалася реалізація імперського варіанту модернізації, які зберігає багато спільних рис з попереднім імперським періодом. Модернізаційним центром була Москва.

В економічній площині радянську модернізацію можна починати з плану ГОЕРЛО (1920 рік), реалізацією якого займалася держава. З проголошенням НЕПу була надана можливість розвитку приватного капіталу, однак зберігалися значні обмеження, особливо, в сфері зовнішньої торгівлі, а також в політичній сфері, що гальмувало участь підприємців в модернізації країни. В той же час почала формуватися конфігурація політичних сил і соціальних конфліктів, які були характерна для попереднього періоду. Мало місце напруження у відносинах радянської держави з майже усіма прошарками населення – селянством, робітництвом, непманами. В результаті країна рухалася до системної кризи. Перший удар з боку держави було нанесено на найбільшого ворога – клас непманів. Небезпека останніх полягала в їх не підконтрольності, що добре охарактеризував В.Ленін: відповідальні працівники партії не можуть конкурувати з приватником, бо не тільки не знають торгівельної справи, а й не знають того, що цього не знають³⁶.

В такий ситуація чи не єдиним виходом для виживання радянської модернізаційної еліти, не кажучи вже про реалізацію амбіційних зовнішньополітичних планів, було створення адміністративно-командної системи. Після знищення класу непманів, було приборкане селянство, а сільське господарство стало джерелом отримання ресурсів для капіталовкладень в модернізацію промисловості і армії. При цьому Україна була одночасно як один з найбільших донорів капіталів в середині СРСР, так і один з найбільших їх отримувачів, тоді як перерозподіл здійснювався в союзному центрі.

В період після Другої світової війни, СРСР досить успішно розвивав свій модернізаційний проект та навіть претендував на зразок вдалого альтернативного західному розвитку і в такій якості був прикладом для інших країн. Однак він не переставав мати “наздаганяючу” властивість, яка врешті-решт і привела до краху радянську модернізацію в Україні.

7) Пострадянська модернізація: бюрократично-капіталістична (після 1991 року).

За відсутності історичної відстані, досягнути період після 1991 року досить важко, тому йому була надана обережна і тому в певній мірі невизначена назва “пострадянський”. “Пострадянськість” відобразилася тому, що Україна все ще розвивається в руслі радянської інфраструктури економіки, і намагається вирішувати проблеми, які в великій мірі залишилися в спадок від радянських часів. До того ж спостерігається занепад економіки, побудованої на радянських принципах, що привело до розгортання деіндустріалізації країни.

Поки що основною модернізуючою елітою залишалася національна бюрократія, її роль підвищилася і з огляду на те, що необхідно розбудовувати державні інституції. В той же час починає формуватися й підприємництво. Поки що навряд чи можна говорити про наявність напруження між “бюрократією” і підприємництвом, оскільки їх інтереси поки що збігаються, однак можна прогнозувати зростання цієї напруги по мірі відокремлення політичної і бізнесової сфер.

Однак це не означає відсутність конфліктів між політичною і економічною складовими українського модернізаційного проекту. Його реалізація розпочалася під демократичними гаслами, відповідно були впроваджені основні демократичні інституції. Однак поширення бідності стало перепоною подальшого

демократичного розвитку країни. На перший план тут виходить проблема впровадження і забезпечення прав приватної власності в країні. Ця проблема, в купі з іншими приводить того, що половина валового національного продукту виробляється в нелегальному секторі економіці.

Іншим виміром “пострадянськості” стало те, що Україна знов стоїть на роздоріжжі, вкотре в своїй історії, по якому модернізаційному сценарію розвиватися: периферійному (щодо західного світу-економіки) або по імперському. На кожному з цих шляхів Україну очікують свої втрати і свої надбання. Однак Україна має можливість робити вибір, а така ситуація рідко виникала в українській історії.

Наприкінці, згадаємо зауваження, яке висувається на критику метаісторичних досліджень. Так, британський історик Джон Тош пише: “Метаісторія вимагає прихильності до однієї загальноохоплюючої концепції на шкоду множині більш конкретних. Ця точка зору по суті суперечить досвіду історичних досліджень”³⁷. Однак користь застосування поняття “модернізація” полягає в тому, що воно не тільки не ігнорує наявність конкретних досліджень, але й вимагає їх використання для адекватного висвітлення перебігу історичних процесів.

¹ Цаф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития // Социс. – 1998 – №8. – С.14.

² Hagen von M. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review –1995 – Т. 54 – №3 (Fall). – Р.670.

³ Цит. по Могильницкий Б. История исторической мысли XX века: Курс лекций. Вып. 1. Кризис историзма. – Томск, 2001. – С.67.

⁴ Бродель Ф. Динамика капитализма. – Смоленск, 1993. – С. 79.

⁵ Дещо про дискусію з цього питання див. Зеленко Г. “Навздогін на модернізація”: досвід Польщі та України. – К., 2003. – С.22-23.

⁶ Тойнбі А. Дослідження історії. Т.1. – К., 1995. С.219-220.

⁷ Сото де Э. Загадка капитала. – М., 2001. – С.17.

⁸ Там само. С.49.

⁹ Див. розділ “Позабуті уроки історії США”. Там само. С.108-154.

¹⁰ Цит. По Там само. С.74.

¹¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003. – С. 108.

¹² Див. Hagen von M. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review – 1995 – Т. 54 – №3 (Fall).

-
- ¹³ Див. статтю Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура //Український історичний журнал. 1991, №3. С.97-107.
- ¹⁴ Багалеї Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887; Багалеї Д. Заселення Південної України (Запорозжя й Новоросійського Краю) і перші початки її культурного розвитку. – Б.м., 1920.
- ¹⁵ Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. Ч.1. Организация Гетьманщины в 17-18 ст. Т.1. Землевладение и формы сельського хазяйства – Одесса, 1922; Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. Ч.1. Организация Гетьманщины в 17-18 ст. Т.2. Судьбы фабрики и промышленности – Одесса, 1922; Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. Ч.1. Организация Гетьманщины в 17-18 ст. Т.4. Состав и управление государственным хозяйством Гетьманщины 17-18 в.в. – Б.м., 1925.
- ¹⁶ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. В 3-х тт. – К., 1990-1991.
- ¹⁷ Лось Ф. Україна в роки столицінської реакції. – Б.м., 1944.
- ¹⁸ Дружинина Е. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959; Дружинина Е. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970; Дружинина Е. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. – М., 1981.
- ¹⁹ Бовыкин В. Зарождение финансового капитала в России. – М., 1967; Бовыкин В. Формирование финансового капитала в России в конце XIX – 1908 г. – М., 1984.
- ²⁰ Кульчицкий С. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926-1937). К., 1984; Кульчицкий С. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). – К., 1995; Кульчицкий С. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917-1920 рр.). – К., 1999; Кульчицкий С. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999.
- ²¹ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. В 3-х тт. – М., 1986-1992.
- ²² Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. – К., 1996; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. К., 1998.
- ²³ Попередній варіант періодизації модернізаційних процесів в Україні див. Головка В. Поняття “модернізація” як інструмент історичного пізнання // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип.8. – С.51-60.

-
- ²⁴ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. Т.3. Время мира. – М., 1992. – С.14.
- ²⁵ Там само. С.29.
- ²⁶ Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Ч.1. Организация Гетьманщины в 17-18 ст. Т.1. Землевладение и формы сельського хазяйства – Одесса, 1922. – С.5.
- ²⁷ Там само. С.2.
- ²⁸ Там само. С.9.
- ²⁹ Там само. С.18-19.
- ³⁰ Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Ч.1. Организация Гетьманщины в 17-18 ст. Т.2. Судьбы фабрики и промышленности – Одесса, 1922. – С. 5.
- ³¹ Шпет Г. Очерк развития русской философии// Сочинения. – М., 1989. – С. 24.
- ³² Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. Т.3. Время мира. – М., 1992. – С.467.
- ³³ Дружинина Е. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М.,1959. – С.262.
- ³⁴ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) // Оглоблин О.Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк - К.: - Торонто: 1995. – С. 46.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Цит. по Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999. – С.41.
- ³⁷ Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – М., 2000. – С.35.